

Insatser på olika nivåer för att främja likabehandlingsarbete

av Hélène Jenvén, fil. dr i pedagogik

Kränkande handlingar mellan elever kan vara svåra att få stopp på då dessa ofta sker förtäckt och systematiskt. Personal på skolan behöver därför få kunskap för att själva, på ett systematiskt sätt kunna arbeta med dessa frågor. I sin rapport från 2011 beskriver Skolverket hur skolor kan bli framgångsrika i sitt antimobbningsarbete. Grunden för det arbetet ska utgöras av resultat från väl genomförda kartläggningar och en systematisk uppföljning och utvärdering av det som görs. Dessutom behövs resurser i form av engagerade individer, kompetent personal och en personalgrupp som drar åt samma håll. Denna text har som ambition att bland annat bidra med kunskap om hur skolor på olika nivåer kan utveckla verksamheterna i syfte att skapa optimala lärmiljöer som präglas av trygghet och studiero för samtliga elever i en skolklass.

Trygghet handlar om det sociala klimatet överlag och att inte kränkas i skolmiljön. Studiero handlar om att ha arbetsro och att ordna klassrumssituationer som möjliggör denna.[...]Trygghet och studiero är tillsammans kungsvägen till fullföljda studier och det blir av vikt att förstå hur dessa kan åstadkommas (Faktorer som påverkar trygghet och studiero. En kunskapsöversikt över betydelsen av och praktiken kring elevers arbetsmiljö, 2018 s. 3).

Trygghet på en skola kan utvärderas genom att undersöka frekvensen av kränkande handlingar och oönskade handlingar i en lärmiljö. Utvärderingen kan ske genom att på olika sätt ta del av elevers och lärares uppfattningar. *Studiero* kan utvärderas genom att undersöka hur elever och lärare i klassrummet tillsammans skapat en situation där var och en av eleverna kan arbeta utifrån de förutsättningar som eleven har att tillgå.

Likabehandlingsarbete på tre nivåer

Akuta, förebyggande och främjande insatser är tre ständigt återkommande begrepp inom området likabehandlingsarbete. Begreppen kan vara svåra att hålla isär. Speciellt begreppen förebyggande och främjande har visat sig vara svåra att särskilja. Metaforen "Tandvårdsproblematik" (figur 1) kan fungera som en hjälp att förklara begreppen.

Akuta, förebyggande och främjande insatser

Metaforen "tandvårdsproblematik"

Akuta insatser

- Laga en tand
- Rotfylla
- Dra ut en tand
- m.m.

Förebyggande insatser

- Borsta tänder
- Använda tandtråd
- Använda "munskölj"
- Fluorbehandling
- m.m.

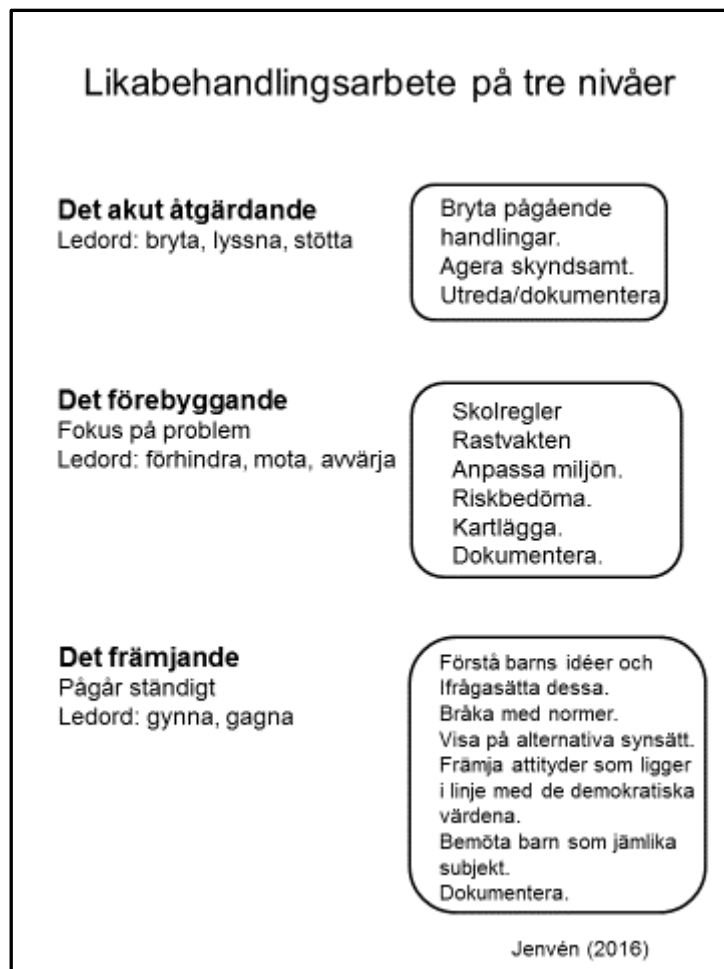
Främjande insatser

- Äta rätt
- Dricka rätt
- m.m.

Jenvén (2016)

Figur 1. Akuta, förebyggande och främjande insatser som en metafor.

Målet som man önskar uppnå speglas i det som metaforen "tandvårdsproblematik" vill säga oss: genom att arbeta främjande och förebyggande behöver man inte vidta akuta insatser i så stor utsträckning. I figur 2 presenteras hur de tre begreppen kan förklaras när de kopplas till verksamheten i skolan. Här presenteras dessutom ledord för de tre nivåerna samt handlingar som är kopplade till dessa.

Figur 2. Likabehandlingsarbete i skolverksamhet på tre nivåer.

Nedan ges exempel på akut åtgärdande-, förebyggande- och främjande insatser som kan göras i de tre fälten (figur 2) och som syftar till att uppnå en nolltolerans mot all form av kränkande behandling.

Akut åtgärdande insatser

På denna nivå handlar insatserna om att skyndsamt agera vid kränkande handlingar. Nolltolerans såsom Skollagen föreskriver innebär att lärare skyndsamt ingriper så fort de får kännedom om en kränkande handling. Det handlar också om kvaliteten på insatsen som en avgörande faktor för att få till stånd ett resultat som kan beskrivas som att de demokratiska värdena är uppfyllda ur den utsattes perspektiv.

Rekommendationen är att följande sex steg alltid finns med i hanteringen/utredningen av en kränkande handling:

1. Bryta den kränkande handlingen.
2. Genom samtal med berörda parter reda ut den kränkande handlingen.
3. Underrätta vårdnadshavare.
4. Anmäla till rektor.
5. Dokumentation görs samt anmälan till huvudman (nämnd/styrelse).

6. Uppföljning av det dokumenterade med berörda parter samt när så bedöms, avslutning av ärendet.

Dessa steg är exempel på ett upplägg där skolan kan hävda att man agerar systematiskt utifrån en absolut nolltolerans mot kränkande handlingar. På varje skolenhet behöver man utveckla tydliga rutiner för det akut åtgärdande arbetet. Exempel på frågor man kan ställa sig är: Har vi en samsyn i praktiken kring kränkande handlingar? Agerar alla vuxna fullt ut vid kränkande handlingar? Om inte, varför och vad gör vi i så fall åt det? För att den kränkande handlingen inte ska upprepas behöver personalen på skolan vidta förebyggande insatser.

Förebyggande insatser

På denna nivå handlar insatserna bland annat om att utforma regler i syfte att elever ska ha något konkret att följa när de är i skolan. Om regler saknas finns risken att personal på skolan tenderar att agera först när en kränkande handling har inträffat. Dessutom behöver skolan på olika sätt kartlägga verksamheten för att få en bild av hur insatser på individ-, grupp- och organisationsnivå ska se ut för att var och en av eleverna i en skolklass ska kunna uppleva trygghet och studiero.

Tre enkla regler

Vilka regler behöver man ha utifrån det faktum att skolan kan betraktas som ett tvingande system i betydelse att elever har skolplikt? Skolan kan ses som en speciell social miljö där mål ska uppnås i interaktion med andra. Därför bör elever vara trygga i att "när man är i skolan får man alltid vara med". Det är av vikt att tydliggöra skillnaden mellan social samvaro i skolan och på fritiden eftersom lärandet är relationellt. Här exemplifieras tre regler för social samvaro (figur 3) som kan användas på en skola, i ett specifikt arbetslag eller i en specifik skolklass.

Tre enkla regler

1. Alla får alltid vara med i gemenskapen – det finns plats för alla.
2. Inget barn/elev bestämmer över något annat barn/elev.
3. Om någon säger stopp eller sluta måste man omedelbart sluta!

Dessa regler främjar en på alla sätt trygg lärmiljö.

Jenvén (2016)

Figur 3. Tre enkla regler.

Alla får alltid vara med i gemenskapen – det finns plats för alla

Rädslan för utanförskap, det vill säga rädslan för att inte få ingå i den kamratgrupp man vill ingå i, tycks vara den starkaste drivkraften i skolklassens sociala samvaro. Det innebär att en elev utåt sett kan acceptera kränkningar bara hen får vara kvar i kamratgruppen. Forskning visar att elever upplever exkludering som den värsta formen av kränkande handling. Enligt Jenvén och annan forskning är detta också den form av kränkning som skolan tycks ha svårast att komma till rätta med. I Jenvéns (2017) studie beskrivs konflikter där elever i en klass, åk 8 försökte exkludera sina egna gruppmedlemmar i samtliga kamratgrupper förutom i den normsättande gruppen – vilket ofta skedde på ett mer eller mindre osynligt sätt för lärarna.

Vid etablering av denna regel måste man vara tydlig med att den gäller när man är i skolan. Hemma kan andra regler vara gällande. Pedagogerna på en skola förklarade distinktionen med att säga: "I skolan är vi kompisar men hemma kan man vara bästisar. När ni är i skolan viskar man inte eller har hemlisar. Sån't får ni syssla med hemma". Syftet med en sådan distinktion är att garantera alla elevers trygghet – ingen ska behöva känna sig utanför. Genom att etablera denna regel blir eleverna tryggt förvissade om att de alltid får vara med och att de inte behöver konkurrera om kamrater genom att spela ut varandra. Kampen om positionerna upphör. Regeln innebär i praktiken att tiden då eleverna är i skolan (exempelvis mellan kl. 08:00 och 15:00) ska "dörrarna till kamratgrupperna" alltid vara öppna, ingen elev ska riskera att avvisas eller utestängas. Ett tydligt inkluderande förhållningssätt ska råda. Emellertid framträder ofta en utmaning som handlar om två principer som ställs emot varandra. Principen "rätten att få vara med i en kamratgrupp" ställs mot principen "rätten att få välja bort en kamrat". Lärare är inte alltid överens om vilken princip som ska vara gällande. Var och en bör därför ställa sig frågan: Vad får mitt ställningstagande för konsekvenser för utsatta elevers möjligheter att kunna förändra sin problematiska situation? I de fall pedagoger anser att elever ska umgås i par eller tre och tre ska detta ske utifrån en pedagogisk tanke. Elever ska inte utesluta varandra.

Inget barn/elev bestämmer över något annat barn/elev

Genom att se till att inget barn/ingen elev bestämmer över något annat barn/någon annan elev motverkar man maktmissbruk och olika former av gruppträck. Regeln innebär också att var och en av barnen/eleverna erbjuds en möjlighet att påverka sitt eget handlingsutrymme och är en framgångsfaktor för skolans likabehandlingsarbete som lyfts fram av skolverket. Med handlingsutrymme avses i denna text, en elevs möjlighet att få vara den hen vill vara i en skolklasskontext. Med andra ord innebär detta att det finns en normativ bredd i skolklassen som tar sig uttryck i att var och en av eleverna kan komma till tals och bli lyssnade på.

Om någon säger stopp eller sluta måste man omedelbart sluta

Regeln innebär att man omedelbart måste respektera om någon säger stopp eller sluta. Budskapet med regeln kan förstärkas genom att barnet/eleven sätter upp händerna som ett "stopptecken" mot den elev som agerar på ett för den utsatta eleven olämpligt sätt.

Ovan föreslagna regler främjar en på alla sätt trygg lärmiljö, är lätta att återkoppla till och ligger i linje med skolans grundläggande demokratiska värden. De bör först implementeras i personalgruppen och sedan presenteras för vårdnadshavare vid ett föräldramöte att ta hem för diskussion med barn/elev. Vårdnadshavare behöver hjälpa sina barn att förstå att de alltid ska följa skolans regler därför att reglerna har ett tydligt syfte – att skapa en trygg lärmiljö för samtliga barn. I det fall deras barn av någon anledning inte klarar att följa skolans regler och lärarna inte förmår hjälpa barnen ska skolpersonalen kontakta vårdnadshavarna för att tillsammans finna bra lösningar. Reglerna sätts upp på lämplig plats i klassrummet. I förebyggande syfte ska barnen/eleverna påminnas om reglerna när det är dags för rast. Följ upp reglerna när de kommer in efter rasten (systematik) och återkoppla till

reglerna om en incident inträffat. Fråga eleven enskilt: Förstår du regeln? Klarar du av att följa den? Behöver du hjälp att följa regeln?

Andra regler kan handla om "ordningen i klassrummet" som exempelvis var man ska sitta, när eleven ska räcka upp handen, eller andra "signalsystem" som ska användas, mobilregler etc. Personalen ska alltid sträva efter att skapa optimala lärmiljöer och då blir reglerna viktiga.

I det förebyggande arbetet kan följande frågor ställas: Vilka skolregler gäller? Följer all personal och alla elever skolans regler? Vad blir konsekvensen om man bryter mot skolans regler? Hur sker kartläggningar? Hur följs kartläggningsresultat upp?

Främjande insatser

Att ha ett normkritiskt förhållningssätt i praktiken är att arbeta främjande och förebyggande i arbetet mot all form av kränkande behandling eftersom normer är grogrunden till kränkande handlingar.

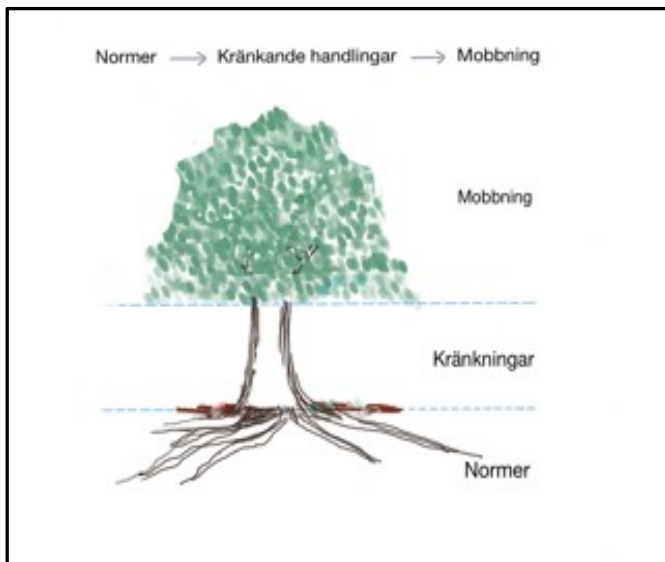
Lena Martinsson och Eva Reimers (2008) konstaterar att normer som utestänger, upprepas och bildas i alla sammanhang som har med skolan att göra: i klassrum och på skolgårdar etc. Det gör att denna typ av normer blir relativt stabila. På vilket sätt kan man då komma åt dessa normer? Författarna föreslår en metod eller arbetssätt som går ut på att dekonstruera normer, det vill säga att man försöker hitta "villkoren för normers tillblivelse och existens" (s. 165). Det kan med andra ord sägas handla om att "bråka med de styrande föreställningar som får oss att förstå oss själva, andra och verkligheten på ett visst sätt" (s. 165). Metoden ger plats för andra förståelser och tolkningar än de som dominerar eller har blivit gällande. Det handlar om att fråga sig:

vad är det som skjuts undan, förträngs och görs till onormalt, äckligt eller icke eftersträvansvärt? Vad görs till norm, vad och vem görs viktiga och vad för slags ordning uppfattas som självklar? Vilka eller vad utesluts? Vilka "vi och dem" skapas i undervisningen, i skolböcker, på raster och pauser? Vad säger det om vilka förhärskande tänkesätt som upprepas eller utmanas? Vad för slags ojämlikhet skapas med den ena eller andra normbildningen? Och, kanske viktigast av allt, vem görs till subjekt i de här normupprepingarna? Vem manas att handla? Är det läraren eller eleven som objekt? Är det den heterosexuelle som ska fås att "tolerera" den homosexuelle – och vad ligger det för makt i en sådan ambition? Vad innebär det att bli definierad som subjekt respektive objekt? Och så förstås, vad gör man själv till norm i sitt sätt att arbeta och vara? Vi menar att man kan bära med sig dessa och liknande frågor och ha dem som hjälp för att få syn på vad normer gör och hur man själv villkoras av dem. (Martinsson & Reimers 2008, s. 165-166)

Elever som behöver förändra negativa beteenden ska ges nya/alternativa strategier av skolan. Det är inte tillräckligt att "bara säga till" en elev som uppträder olämpligt. Skolans ansvar är att hjälpa och stötta eleven så att hen kan agera som en demokratisk medborgare.

Metaforen trädet och kartläggningsverktyg

Tre begrepp som är centrala för att förstå och för att kunna intervensera på ett framgångsrikt sätt vid kränkings- och mobbningsproblematik är normer, kränkningar och mobbning.

Metaforen Trädet (figur 4) illustrerar hur dessa tre begrepp är länkade till varandra. Trädkronan symboliserar mobbning, stammen symboliserar kränkningar och rotsystemet symboliserar normer. Normer utgör grogrunden till kränkande handlingar och upprepade kränkningar kan betraktas som mobbning. Om vuxna i skolan enbart agerar och får grepp om mobbning så vissnar trädkronan. Det innebär att efter ett tag så kommer med all säkerhet nya negativa skott från stammen att växa ut. Om vuxna även agerar och får grepp om kränkningar innebär det att även stammen angrips och därmed förmultnar.

Figur 4. Relationen normer, kränkande handlingar och mobbning.

Det föreligger dock risk för att nya skott ska växa ut eftersom rotsystemet finns kvar. Om däremot agerandet sker redan på normnivå är sannolikheten större att frön i form av negativa normer inte får fäste för att utvecklas till nya plantor. Att se till att jordmånen är preparerad på ett fruktbart sätt kan gynna det som finns ovanför ytan och syns för betraktaren. Traditionen visar att forskning och även utveckling av arbetssätt för att komma åt mobbningsproblematik under decennier fokuserat på att angripa endast symtomen, här symboliserad av trädkronan. Konsekvensen av ett sådant angreppssätt blir att man i bästa fall tillfälligtvis får grepp om och förbättrar situationen för elever som utsätts för mobbning men att handlingarna som upplevs kränkande riskerar att återkomma.

Om man kopplar trädet (figur 4) till begreppen främjande-, förebyggande- och akut åtgärdande insatser (se figur 2) så utgör det främjande och förebyggande arbetet rotsystemet. Det akut åtgärdande arbetet utgör stammen eftersom Skollagen slår fast att nolltolerans mot kränkande handlingar gäller. Normer tar sig bl.a. uttryck som attityd, jargong, språkbruk och kroppsspråk. När man talar om jargong i en lärande miljö avses ofta en icke-positiv jargong. Vuxna på skolan behöver aktivt motverka negativa normer, sådana som exempelvis exkluderar vissa elever eller som bidrar till en antipluggkultur.

Genom att agera vid "oönskade handlingar i en lärmiljö"¹ kan man koppla elevers negativa handlingar till undervisningsuppgiften och kapitel 5 i Skollagen Trygghet och studiero. På så sätt kan man komma åt störande handlingar som t.ex. kasta sudd, göra olika ljud eller andra störande beteenden under lektionstid. "Oönskade handlingar i en lärmiljö" återfinns vid mobbningsträdets rotsystem (figur 4).

Praktiska kartläggningsverktyg ur olika perspektiv

I detta stycke presenteras kartläggningsverktyg som kan användas på olika nivåer i ett förbättringsarbete av elevers sociala samvaro. Beroende på om skolans insatser handlar om främjande-, förebyggande- eller akut åtgärdande insatser väljs den metod som gagnar syftet. Kartläggningar kan exempelvis ske ur vuxnas perspektiv i form av exempelvis observationer. Jenvéns utgångspunkt är att elever i en skolklass, själva har en kunskap om sin egen situation och att det är en

¹ När man inventerar "oönskade handlingar i en lärmiljö" benämns handlingarna som "oönskade handlingar på lektioner".

viktig kunskap som lärare behöver få ta del av för att kunna skapa optimala lärmiljöer för var och en av eleverna.

Här följer först en kort presentation av fyra pedagogiska kartläggningsverktyg. Därefter exemplifieras hur några av verktygen kan användas.

- *Sociografisk inventering* (Jenvén & Orlenius 2016) – en metod för att synliggöra normer, kränkningar, mobbning och sociala processer. Kartläggningen sker i form av en akut åtgärdande insats ur elevers perspektiv. Som hjälpmedel används en positioneringstrappa (bilaga 1) där eleven får ge sin egen bild av den sociala samvaron i klassen med fokus på grupperingar, positioneringar och sociala processer. Vid efterföljande samtal fungerar bilden av elevens ”ifyllda” trappa som ett stöd som öppnar upp för samtal. Trappan fungerar således som ett samtalsunderlag som gör det möjligt att beskriva komplexa fenomen. För att kunna använda metoden som det är tänkt rekommenderas att man först tar del av introduktion och material, samt nödvändig handledning av Jenvén. Med hjälp av kartläggningsverktyget får skolans personal en möjlighet att ”angripa” hela mobbningsträdet (figur 4).
- *Oönskade handlingar på lektioner - inventeringsmall* i syfte att identifiera störande handlingar som inte i sig behöver ha en kränkande karaktär. Med oönskade handlingar avses sådana handlingar som kan betraktas som bidragande till att elever på något sätt begränsas vad gäller att garanteras trygghet och studiero. Kartläggningen sker ur ett vuxenperspektiv och kan ses som en insats för att skapa lärmiljöer som präglas av trygghet och studiero. Man kan välja att observera samtliga elever i skolklassen eller några, vissa utvalda elever. Man kan också välja att genomföra dessa observationer på elevernas samtliga lektioner eller på vissa lektioner. Inventeringarna kan dessutom följas upp för att se om handlingarna förändrats över tid. Med hjälp av kartläggningsverktyget får skolans personal en möjlighet att angripa mobbningsträdets rotsystem (figur 4).
- *Positiva normer – observationsschema* i syfte att inventera positiva normer som bidrar till en bra lärmiljö och som man vill etablera i skolklassen. Kartläggningen sker ur ett vuxenperspektiv och kan på samma sätt som föregående punkt, ses som en insats för att skapa lärmiljöer som präglas av trygghet och studiero. Med hjälp av kartläggningsverktyget får skolans personal en möjlighet att ta utgångspunkt ur det man önskar etablera i form av normer som ligger i linje med skolans demokratiska värden. Det blir ett sätt att agera proaktivt och man befinner sig både i mobbningsträdets rotsystem och den jordmån det växer i (figur 4).
- *Verktyg att mäta elevers arbetsinsats*. Syftet är att ur elevens eget perspektiv få en bild av hur eleven kan fokusera under en ”stökig lektion”. Dessutom är tanken att tillsammans med eleven hitta former för att skapa situationer där eleven fullt ut kan koncentrera sig på sina arbetsuppgifter. Kartläggningsverktyget kan ses som en grund för formativ bedömning.

Oönskade handlingar på lektioner – inventeringsmall

Användandet av inventeringsmallen (se figur 5) kan bidra till att skolans personal får ökad kunskap om handlingar som påverkar arbetsron på ett sätt som förmodligen inte bidrar till de klassrumssituationer lärarna söker skapa.

3. Medvetandegör eleven om vad konsekvensen av handlingen blir, dels för eleven själv och dels för andra elever. Koppla till lärmiljön och ditt ansvar här, bl.a. att upprätthålla ordning.
4. Fråga eleven hur hen kan förändra beteendet – sluta att säga så eller göra så. Behöver eleven hjälp?
5. Bestäm hur uppföljning ska ske.

Positiva normer – observationsschema

Gällande normer i en skolklass kan antingen ligga i linje med eller gå stick i stäv med skolans grundläggande värden (de fem demokratiska värdena).

Exempel på positiva normer som bidrar till en god lärmiljö:

- man lyssnar färdigt på den som talar
- man låter alla andra komma till tals
- man tolererar även synpunkter man inte själv gillar
- man samarbetar med alla elever
- man hjälper alla elever

Vuxna kan tillsammans reflektera kring hur de positiva normerna kan kopplas till en aktuell elevgrupp. De kan exemplifiera på vilket sätt normerna existerar. Kan de positiva normerna kopplas till vissa elever, situationer och/eller annat? Hur kan du som pedagog handleda elever som bryter mot de positiva normerna? Hur kan du som pedagog förstärka positiva normer? Hur kan ni få till en samsyn i praktiken kring hur ni ska arbeta för att etablera positiva normer i elevgruppen?

Användandet av observationsschemat för positiva normer (se figur 6) kan bidra till att skolans personal får ökad kunskap om hur positiva normer i en elevgrupp kan ta sig uttryck och styra. Verktöget kan ses som en kartläggning genom observation vilken kan fungera som underlag för formulering av handlingsplaner.

Hur kan pedagoger etablera positiva normer i en elevgrupp? Följande frågeställningar kan vara till hjälp för att tillsammans hitta sätt att gestalta normerna för elever och vårdnadshavare. Reflektera tillsammans, gärna inom ditt arbetslag (samsyn). Hur kan jag som pedagog gestalta normerna tillsammans med mina kolleger (rollmodell) så att eleverna kan ta efter vårt förhållningssätt? I vilka situationer gestaltar vi som pedagoger normerna? Hur kan vi handleda varandra (lärande organisation)?

Hur kan jag som pedagog visa eleverna hur de ska göra för att följa de positiva normerna? Gör denna övning i två steg. Ta en norm i taget (se figur 6). Gestalta först normen enbart med kroppsspråk. Tänk dig att du har två döva elever framför dig. Förklara därefter verbalt för två hörande elever betydelsen av normen.

Hur kan jag som pedagog förklara för vårdnadshavare vad skolan vill åstadkomma med etablering av positiva normer? Hur kan man kommunicera detta med vårdnadshavare så att de förstår vad vi i skolan strävar efter och kan samarbeta med oss? I vilka praktiska situationer kan vi kommunicera detta med vårdnadshavare? Vilka rutiner behöver skapas för att vårdnadshavare ska involveras i vårt arbete med positiva normer?

Verktyg att mäta elevers arbetsinsats

Skolverket (2013) skriver i inledningen av antologin "Kränkningar i skolan – analyser av problem och lösningar":

Barn och elever i skolan deltar i komplexa sociala processer där de söker tillhörighet och vänskap. De bygger identiteter och status i relation till varandra. Formandet av vilka ideal och normer som ska gälla, till exempel för flickor respektive pojkar, är en dimension av status och maktkamp i klasser och i skolan. Detta pågår alltid i varje klass och i varje skola. Kränkningar sker ofta som en del av dessa processer. Risker för kränkningar ökar när statusbyggandet får för stort spelrum och det lärande som är avsikten med skolan kommer i andra hand. (s.12f)

Användandet av mätverktyget kan bidra till att skolans personal får ökad kunskap om synliggörande av tid som elever använder till positionsskapande handlingar på lektionstid. Det kan ses som ett verktyg att mäta elevers arbetsinsats. Syftet är att ur elevens eget perspektiv få en bild av hur eleven kan fokusera under en "stökig lektion". Dessutom är tanken att tillsammans med eleven hitta former för att skapa situationer där eleven fullt ut kan koncentrera sig på sina arbetsuppgifter. Verktyget utgörs av en tidsaxel (figur 7) som eleven använder för att markera hur en lektion förlöper utifrån koncentration och prestation (figur 8). Elevens individuella beskrivning ska givetvis ses som en ögonblicksbild men den öppnar upp för samtal om hur skolan kan hjälpa till att ge eleven strategier för att på sikt få en bättre måluppfyllelse.

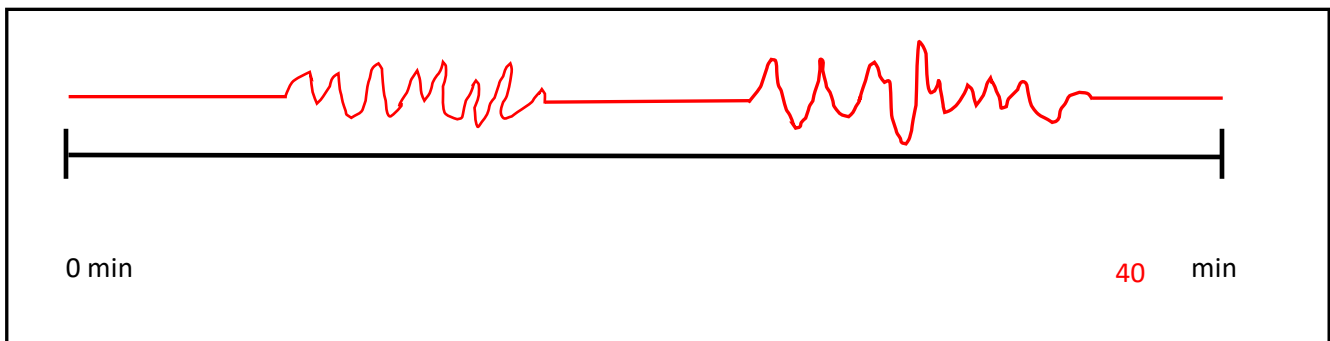

Figur 7. Verktöy i form av en tidsaxel för att beskriva arbetsinsatsen på en utvald lektion.

Hur kan man använda tidsaxeln?

Verktyget kan användas på olika sätt. Läraren själv kan bestämma vilken lektion som ska mätas. Eller så kan eleven få välja ut en passande lektion. Det kan exempelvis handla om den lektion som eleven kan koncentrera sig minst på. Här följer förslag på arbetsgång:

1. Välj ut en lektion.
2. Hur stor del av lektionen anser du att du fullt ut kan fokusera på arbetsuppgifter? Du kan visa på den här bilden (figur 7). Eleven drar själv en stadig och rak linje längs tidsaxeln när koncentrationen är bra men om koncentrationen dippar får den ritade linjen ritas "darrig" som en seismografbild (se figur 8). Om det rör sig om yngre elever kan läraren bistå med hjälp. Det kan vara en fördel att dela in lektionens tänkta tidsaxel i mindre delar (ex. 4x10 min). Nedan (se figur 8) visas ett enkelt exempel.

Figur 8. Exempel på hur en elev beskrivit sin arbetsinsats på en utvald lektion.

3. När eleven ritat sin tidslinje kan förslagsvis följande frågor vara relevanta att ställa:
 - Vad är det som du upplever som störande? Det kan exempelvis handla om blickar, kommentarer, skratt, "fysiska kontakter" eller annat som kan vara sådant som upplevs störande.
 - Vilket är ditt mål? Hur stor del av lektionen skulle du vilja arbeta?

Sammantaget kan de fyra presenterade kartläggningsverktygen ses som pedagogiska verktyg som kan ingå i pedagogens verktygslåda. Det är upp till pedagogen, hur verktyget i praktiken används. Det är bara pedagogen själv som kan ge verktyget liv.

Lärares problematiska agerande

Lärare kan betraktas som "trygghetsgaranter", vilket i denna text avser vuxna på skolan som konsekvent agerar utifrån en nolltolerans mot all form av kränkande behandling som kommer till deras kännedom. Det åligger således lärare att upprätthålla ordning och ytterst ansvarar rektor för att så sker. Styrdokumenten ska vara vägledande i detta arbete.

I Jenvéns (2017) studie utkristalliseras tre dominerande normer hos de fyra lärare som ingår i studien. Normerna visar sig styra hur dessa lärare agerar när utsatta elevers situation diskuteras. Dessa lärarnormer styr och påverkar hur lärarna agerar när vissa elever utsätter andra för kränkande handlingar och/eller själva utsätts för kränkande handlingar av elever i den egna skolklassen.

Den första lärarnormen lyder: *Det är viktigare att vara lojal mot kollegor än att ta ansvar för elevers välbefinnande.* Med andra ord: kollegialiteten innebär att lärare respekterar varandra även om de ogillar eller tar avstånd från en kollegas tveksamma eller förkastliga agerande gentemot vissa elever. Lärare ingriper inte även om en elev utsätts för kränkande handlingar av en annan lärare. Den andra lärarnormen lyder: *Män förväntas inte uppfatta eller reagera emot kränkningar i samma utsträckning som kvinnliga kollegor.* Det innebär att skillnader i synsätt och agerande förklaras i form av att manliga respektive kvinnliga lärare upplever och uppfattar elevers sociala relationer på skilda sätt. Genusskillnader leder till skilda handlingsdispositioner. Detta förhållningssätt får konsekvensen att de två manliga lärarna i studien inte ser när elever upplever att de utsätts för kränkande handlingar eller när elever som utsätter andra elever för kränkande handlingar utför dessa under skoldagen. De två kvinnliga lärarna accepterar de manliga lärarnas förhållningssätt och anpassar sig efter detta. Den här lärarnormen innebär för lärarna i studien att de framhåller varandra som personer med olika förmågor och synsätt på uppdraget. Tillsammans med normen om den kollegiala lojaliteten innebär det att de kvinnliga lärarna i hög grad övertar engagemang och ansvar för elevernas välbefinnande. Den tredje lärarnormen lyder: *Lärare har en föreställning om att vissa elever själva har försatt sig i en situation som gör att de utsätts.* Den innebär att lärarna delvis skjuter över ansvaret för kränkningar och trakasserier på eleverna själva. Utseende, klädsel, intressen, etc. kan innebära att elever får räkna med negativa kommentarer och vissa trakasserier.

Moraliskt disengagemang hos vuxna i skolan

När lärare t.ex. inte agerar såsom skolan kommit överens om att man ska agera, exempelvis i en kränkningssituation kan detta förstås som en form av moraliskt disengagemang. I de fall lärarnas agerande blir mer eller mindre cementerade handlingar kan de förstås som handlingsriktade normer. I Jenvéns (2017) studie synliggörs tre sådana normer. Albert Bandura (1999, 2002) beskriver 8 mekanismer för moraliskt disengagemang som kan göra att människor kan fjärma sig från humant handlande och i stället uppföra sig inhumant mot andra. Var och en av mekanismerna kan kopplas till ovan beskrivna lärarnormer. Nedan presenteras först mekanismen och därefter exemplifieras hur den aktuella mekanismen kan ta sig uttryck i en skolkontext.

- (1) *Moraliskt rättfärdigande* (moral justification), att använda sig av moraliska ändamål för att helga fördärvliga medel.

Exempel: Elevers råa jargong kan av vissa lärare anses stärka gruppgemenskapen.

- (2) *Förskönande omskrivning* (euphemestic labelling), att beskriva en negativ handling så att den framstår som mindre negativ eller mer respektabel.

Exempel: Lärare kan förminska kränkande handlingar som de får kännedom om. Det kan ske genom att handlingen endast bedöms ur ett *substantiellt perspektiv* (Osbeck 2006). Man beaktar bara vad den kränkande handlingen är – inte vad den gör.

- (3) *Fördelaktig jämförelse* (advantageous comparison), att få en negativ handling att framstå som mindre dålig genom att jämföra den med något värre.

Exempel: En kränkande handling som lärare fått kännedom om kan förminskas genom att jämföras med andra, värre saker som inträffat i ett annat sammanhang.

- (4) *Avsäga sig eget ansvar* (displacement of responsibility), att avsäga sig ansvar genom att se det som att ens handlingar härrör från direktiv från exempelvis en myndighet.

Exempel: En lärares misstolkning av det dubbla uppdraget (kvalifikation & socialisation) kan innebära att läraren i praktiken prioriterar bort att arbeta med frågor som kan kopplas till trygghet och studiero.

- (5) *Att skymma det egna ansvaret* (diffusion of responsibility), att man förutsätter eller tror att någon annan av de närvarande har eller tar ansvaret.

Exempel: En lärare tillrättavisar inte en kollega som uppträder olämpligt mot en elev då läraren anser att det är "rektors ansvar att fostra kolleger".

- (6) *Förbise eller förvränga konsekvenserna* (disregarding or distorting the consequences), det vill säga minimera, bortse från eller felbedöma den negativa eller skadliga effekten av en handling och på så vis underlätta individens möjlighet att slippa se den uppkomna skadan.

Exempel: En rektor eller lärare kan välja att "inte gå till botten" med utredningen av en kränkingsincident som kommit till deras kännedom därför att man vill värna om skolans rykte.

- (7) *Dehumanisera* (dehumanisation), betyder här att offret berövas sina humana kvaliteter och dess lika värde.

Exempel: Vissa utsatta elever får inte hjälp av lärare därför att eleverna inte bedöms ha samma värde som andra. Bevekelsegrunderna för en sådan bedömning skulle kunna kopplas till diskrimineringsgrunderna eller ha socioekonomiska orsaker.

- (8) *Skylla på offret* (blaming the victim), innebär här att utövaren anser att offret förtjänar sin skada och sitt lidande.

Exempel: En lärare väljer att inte agera fullt ut i en kränkingsituation som kommer till dennes kännedom då läraren anser att eleven "har sig själv att skylla". Eleven anses själv ha försatt sig i en situation som gör att hen utsätts.

Vad fungerar bra och vad fungerar mindre bra när man vill stoppa kränkningar och mobbning i en skolklass?

Effekter av insatser mot mobbning

*Gruppdata och individdata*² från Skolverkets (2011) utvärdering av metoder mot mobbning anger vilka insatser som är effektiva när det gäller att reducera mobbning, liksom insatser som är ineffektiva, respektive kontraeffektiva (s. 17). När det gäller effektiva insatser har flertalet av dessa könsspecifika effekter vilket innebär att de fungerar olika beroende på om insatsen gäller pojkar eller flickor. Detta redovisas översiktligt i det följande och mer detaljerat, i bilaga 2.

Effektiva insatser

- *Elever medverkar aktivt i det förebyggande arbetet mot mobbning* – inte bara vid enstaka tillfällen får elever i uppgift att med stöd av och i samarbete med vuxna på skolan hålla i olika insatser med syfte att skapa en god atmosfär. Exempel på dessa aktiviteter är elevers arbete i

² *Gruppdata* är data från grupper av elever som besvarat en Internetbaserad enkät om mobbning vid olika tillfällen. *Individdata* är data från individer som svarat på enkäten vid samtliga tillfällen. Se rapport: *Utvärdering av metoder mot mobbning*, Skolverket (2011).

elevkaféer, eller relationsförbättrande insatser inom klassens ram (att elever fungerar som kamratstödjare ingår inte i denna insats).

- *Uppföljning/utvärdering* – genomförs regelbundet av elevernas situation när det gäller mobbning och kränkningar och används som underlag för hur arbetet mot mobbning utformas.
- *Kooperativt lag* – antimobbningsteam, trygghetsgrupp eller dylikt, som omfattar både lärare och personal med specialkompetens, som skolsköterska, kurator eller specialpedagog.
- *Åtgärder för mobbare och mobbade* – det finns rutiner för att åtgärda och följa upp som berör både den som blivit mobbad och den som utför mobbningen. Det finns också rutiner för bearbetning av och stöd till de inblandade.
- *Personalutbildning* – innebär att flertalet av personalen fått utbildning som ökar deras förståelse för mobbning och kränkningar.

Dessutom fungerar för flickor

- *Rastvaktssystem* – väl utvecklat som är schemalagt och baserat på kartläggning av platser som upplevs som farliga och där det finns särskild personal med uppgift att vistas bland eleverna och ordna särskilda aktiviteter för dem.
- *Stormöten* – information om mobbning och kränkningar vid återkommande möten.

Dessutom fungerar för pojkar

- *Relationsfrämjande elev till elev* – en medveten strategi som konkretiseras i aktivitet för att skapa närhet och gemenskap.
- *Dokumentation av ärenden* – utifrån utarbetade rutiner.
- *Ordningsregler* - framtagna i samarbete mellan personal och elever.
- *Disciplinära strategier* – lärare finner stöd i och agerar efter sådana strategier, exempelvis gällande vilka påföljder eller konsekvenser som blir följden av oacceptabelt beteende.

Man måste hela tiden vara medveten om att olika insatser kan ha olika effekt beroende på förutsättningarna. Viktiga och grundläggande förutsättningar för att arbetet mot mobbning ska fungera är enligt utvärderingen att det bedrivs systematiskt, är förankrat på hela skolenheten och att klimat och kultur präglas av samarbete och engagemang (s. 17).

En del vanliga insatser har vid utvärderingen dock visat sig sakna effekt, eller till och med öka förekomsten av mobbning.

Ineffektiva insatser

Ingen effekt har kunnat påvisas av insatserna:

- *Pedagogiskt material* – om mobbning och kränkningar och som används systematiskt.
- *Föräldrainsformation/utbildning* – föräldrautbildning om mobbning och kränkningar.
- *Relationsfrämjande insatser mellan lärare och elever.*

Kontraeffektiva insatser

Följande insatser har visat sig kunna öka mobbningen och kan inte rekommenderas enligt Skolverket:

- *Elever som aktörer* – utbildade elever fungerar som observatörer eller rapportörer, till exempel som kamratstödjare.
- *Särskilda lektioner* – schemalagda och för alla klasser.
- *Medling* – används som rutin vid konflikter mellan elever (s. 19).

För att få till stånd ett effektivare arbete mot mobbning och kränkningar skriver Skolverket i sina rekommendationer:

Nya arbetsätt måste förankras bland hela skolans personal och alla elever. Hela arbetet mot mobbning, kränkningar och diskriminering måste tydliggöras för samtliga berörda parter. Bristfällig förankring leder till motstånd inom personalgruppen. (Skolverket 2011, s. 208)

Lärares förhållningssätt gentemot varandra bör i praktiken ta sig uttryck i det Per Lindqvist (2015) benämner "ödmjuk orubblighet" (s. 62). I ett förbättringsarbete av elevers sociala samvaro kan det med andra ord innebära att "det vi kommit överens om gäller i alla lägen".

Det behov som utkristalliserats, ger vid handen att kunskap om hur skolor kan få grepp och komma till rätta med kränkingsproblematik vid våra skolor behöver spridas. Frågor som kan ställas till skolor skulle kunna vara: Hur kan man skapa förutsättningar och rutiner för att vuxna inom skolans verksamhet ska kunna arbeta främjande, förebyggande samt akut åtgärdande när det gäller all form av kränkande behandling? Tidsfaktorn framhålls av lärarna i Jenvéns (2017) studie som en faktor som begränsar möjligheterna att fullt ut agera såsom lärarna önskar när det kommer till deras kännedom att elever utsätts för kränkande behandling. Tidsfaktorn har dock inte varit den avgörande faktorn för om en lärare valt att agera eller inte. Den kan dock ses som en mycket viktig faktor för att alla lärare ska vara beredda att fullt ut i praktiken agera utifrån en nolltolerans mot all form av kränkande behandling. Hur kan lärare få förutsättningar i form av tid att arbeta främjande/förebyggande och akut/åtgärdande? Skolan behöver förmodligen organisera verksamheten på ett systematiskt sätt samt skapa rutiner för att stötta de lärare som trots nyvunnen kunskap väljer att inte agera. Hur kan skolan organiseras och skapa rutiner för att komma åt den *kollegiala lojaliteten*? Avslutningsvis behöver skolan skapa arenor där alla elever på ett tryggt sätt kan komma till tals och uppleva att de blir lyssnade på. Detta kan ses som att skolan bidrar till att erbjuda handlingsutrymme som en demokratispekt till samtliga elever som ett led i att fullfölja sina studier.

Referens

Bandura, Albert (1999): Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*, 3, s. 193-209.

Bandura, Albert (2002): Selective moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Moral Education*, 31, s. 101-119.

Jenvén, Hélène & Orlenius, Kennert (2016): Sociografisk inventering – en metod för att kunna främja den sociala samvaron. *Paideia*, 11, s. 27-36.

Jenvén, Hélène (2017): *Utsatta elevers maktlöshet: En studie om elevers sociala samvaro som förbättringsarbete i åk 8-9*. Örebro: Örebro University.

Lindqvist, Per (2015): Ödmjuk orubblighet. En avgörande (och rimlig) kvalitet i lärares yrkeskunnande. *Nordisk Tidskrift för Allmän Didaktik*, 1(1), 61-74.

Martinsson, Lena & Reimers, Eva (2008): *Skola i normer*. Malmö: Gleerup.

Skaraborgs kommunalförbund & Västra Götalandsregionen (2018): *Faktorer som påverkar trygghet och studiero. En kunskapsöversikt över betydelsen av och praktiken kring elevers arbetsmiljö*.

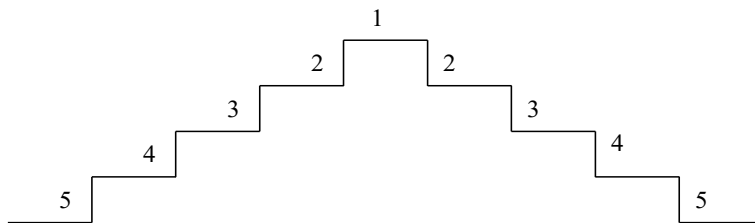
Skolverket (2011): *Utvärdering av metoder mot mobbning*, rapport 353.

Skolverket (2013): *Kränkningar i skolan – analyser av problem och lösningar*. Stockholm: Skolverket.

”Hur ni har det tillsammans i klassen”

Grupperingar

Individuella positioner

Översta steget (Nivå 1): Hög position
Nedersta steget (Nivå 5): Låg position

Tabell 8.1 Effektiva, ineffektiva och kontraeffektiva komponenter

	Individdata	Gruppdata ¹
Effektiva komponenter		
Kooperativt lag	Pojkar	Alla elever
Handhavande av mobbare a/b	Pojkar b	Flickor a
Handhavande av mobbade a/b	Pojkar b	Flickor a
Elever aktiva i det förebyggande arbetet	Alla elever	Flickor
Uppföljning/utvärdering	Alla elever	Flickor
Relationsfrämjande insatser elev-elev	Pojkar	Pojkar
Dokumentation av ärenden	Pojkar	
Personalutbildning	Pojkar	
Disciplinära strategier		Pojkar
Rastvaktssystem		Flickor
Stormöten om mobbning		Flickor
Skolregler		Pojkar
Ineffektiva komponenter		
Relationsfrämjande insatser lärare-elev		
Pedagogiskt material		
Föräldrainformation/utbildning		
Kontraeffektiva komponenter		
Elever som aktörer		Pojkar
Medling		Flickor
Särskilda lektioner		Flickor

Handhavande av mobbare och mobbade har analyserats på två sätt. I det ena fallet a) innebär en stark komponent att skolorna har åtgärdande, uppföljande och bearbetande/stödande rutiner medan en svag komponent betyder att skolorna endast har åtgärdande och uppföljande rutiner eller inga rutiner alls. I det andra fallet b) innebär en stark komponent att skolorna har åtgärdande, uppföljande och bearbetande/stödande rutiner medan en svag komponent betyder att skolorna endast har åtgärdande insatser eller inga insatser alls.

¹När det gäller dataunderlag från grupper av elever som besvarat enkäten vid olika mättillfällen (gruppdata) har två beräkningsmodeller använts. Den ena modellen (modell 1) beräknar effekter på basis av förändringar i oddskvoter mellan olika mättillfällen. Den andra modellen (modell 2) anger effekter vid sista mättillfället oavsett om komponenterna uppvisade effekt eller inte vid första mättillfället. Att vissa komponenter kan ha uppvisat effekt redan innan utvärderingen påbörjades är inte otänkbart med tanke på att skolorna i Sverige sedan flera år är förpliktigade att aktivt förebygga och motverka kränkande behandling. (Skolverket 2011, s. 187)